



HÜSEYİN DANIŞ'IN SERÂMEDÂN-İ SOHEN: SÖZ USTALARI KİTABI

PROF. DR. MEHMET KANAR *

Öz

İran asıllı gazeteci ve yazar Hüseyin Dâniş (Pedram) (İstanbul 1870–Ankara 1943) İsfahan’dan vaktiyle İstanbul’a gelip yerleşmiş bir tüccarın çocuğudur. İstanbul’da ilköğrenimini tamamlamış, Debistan-ı İraniyan’a devam etmiş, Mekteb-i Mülkiye ile Institution adlı Fransız okulunu bitirmiştir. Zamanın ünlü siyasi ve edebi simalarından olan Cemaleddin-i Efganî, Mirza Akahan-ı Kirmanî, Mirza Habîb-i İsfahanî’nin meclislerine katılmıştır. İkdâm gazetesinde çalışmış, Servet-i Fünun dergisinde Türkçe şiirleri yayımlanmış, Tevfik Fikret ve Cenab Şehabeddin gibi simalarla bağıni koparmazken Damad Mahmud Paşa’nın oğulları Prens Sabahattin ve Lutfullah’ın hocalığını görevini üstlenmiş, bunların gezilerinde yanlarında bulunarak İsviçre, İtalya, Fransa, İngiltere ve Mısır’ı dolaşmış, bazı Avrupalı şarkiyatçılarla tanışma fırsatı bulmuştur. Duyûn-i Umumiye Dairesinde mütercimlik, müdürlük, Galatasaray Mektebi Sultanî’sinde Farsça hocalığı yapmış, sürgünde bulunan Ali Ekber Han Dihhodâ ile Surûş dergisini çıkarmış, Darülfünun Edebiyat Fakültesi İran edebiyatı tarihi muallimliğine getirilmiş, İstanbul’un işgal altında olduğu yıllarda, bir dersinde Türkler hakkında ileri geri konuşması yüzünden Darülfünun’dan istifa etmek zorunda kalmış (Eylül 1922), bunu Osmanlı Bankasında mütercimlik, Tahran Üniversitesi İran ve Türk edebiyatı hocalığı (1934), İran elçiliği basın ataşeliği görevleri izlemiştir. İki Doğu (Farsça, Arapça), iki Batı (Fransızca, İngilizce) diline aşina olması dolayısıyla birçok çeviri yapan, her zaman İranlı olmakla övünen

* PROF. DR. MEHMET KANAR, TC Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi, (İstanbul Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi), email: mehmet.kanar@yeditepe.edu.tr; profkanar@gmail.com

Dâniş'in çalışmaları daha çok İran Edebiyatının ve kültürünün ünlü simalarının tanıtılması ve Farsçanın öğretileceği kaynak eserler hazırlanması yolunda olmuştur.

Serâmedân-ı Sohen: Söz ustaları adlı eseri Darülfünun Edebiyat ve İlahiyat Fakültesi ile Darümuallimin (Öğretmen Okulu)'in edebiyat bölümlerinde okutulmak için hazırlanmış 448 sayfalık (cep boyu) bir eserdir. İstanbul'da 1327/ 1912 yılında basılan bu eserin Giriş (Dîbâçe) kısmında İran edebiyatının ve Farsçanın tanıtıldığı uzunca bir bölüm yer alır. Burada Avrupalı doğubilimcilerin görüşlerine de yer verilmiştir. Bunu Rûdekî, Minûçihri, Nâsır-ı Husrev, Ömer Hayyam, Senâî, Hakanî, Mes'ûd-i Sa'd-i Selman, Şeyh Nizâmî-yi Gencevî, Cemâl-i Isfahânî, Kemâl-i Isfahânî, Enverî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Şeyh Sadî, Hâcû ve Hafız'ın edebî kişiliklerinin tanıtıldığı, eserlerinden seçme beyitlerin yer aldığı bölüm izler. Yeri geldikçe Ziya Paşa'dan da örnek şiirler aktarılır, doğubilimcilerin çalışmalarına, görüşlerine yer verilir. Hüseyin Dâniş'in önemli çalışmalarından biri de 1340/1922 yılında Rıza Tevfik ile birlikte hazırladığı *Rubâiyyât-ı Ömer Hayyâm* adlı eserdir. Bu eser, tarımdan hazırlanmış [Hüseyin Dâniş, Ömer Hayyam, Rubailer, Şule Doğu Klasikleri, İstanbul Mayıs 2012, 591 s.], Dâniş'in yaptığı nesren çevirilerin yanında, bendenizin de manzum çevirileri yer almıştı.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Dâniş, *Serâmedân-ı Sohen*, *Söz ustaları*.

ABSTRACT

Iranian journalist and writer Hossein Danesh (Pedram) (Istanbul-1870-Ankara 1943) came from Isfahan to Istanbul, His father was a merchant. He has completed the primery school in Istanbul, continued to Iranian school, graduated from the French school called the Makteb- i Mulkiye Institution. He had a good relation ship with famous political and literary people like: Cemaleddin-i Efganî, Mirza Akahan-ı Kirmanî, Mirza Habîb-i Isfahanî. He worked in ikdam newspaper. His Turkish poems have been published in the journal of *Servet-i Fünun*. He had a task of teaching to Mahmud pasha's sons named as Sabahattin ve Lutfullah. He has traveled Switzerland, Italy, France, England and Egypt, had the opportunity to meet with some European orientalisists.He worked as translator and manager in Duyune Umumie was teacher of persian litrature in Galatasaray Mektebe Soltani. He puhlised *Surush* magazine with Ali

Akbar Dehkhoda. He worked as persian history –literature teacher in Dar El Funun. Then he was forced to resign because of Darulfunun (Sept. 1922). Being familiar with Two Eastern (Persian, Arabic), two Western (French, English) languages helped him to translate alot. He always boasted to be Iranian and most of his works are about Iran literature and culture and Persian sources educational book.

His book named *The Seramedan-e Sokhen* or *The book of Master* is designed to be taught in the literature faculty of Darolfunun and Darolmoallem in 448 pages (pocket-sized). Introduction of work that published in Istanbul 1327/1912 introduced the literature of Iran and the Persian in a long section. This book contain the opinion of the European orientalist. The main part of book contain Rûdekî, Minûçihri, Nâsır-ı Husrev, Ömer Hayyam, Senâi, Hakanî, Mes'ûd-i Sa'd-i Selman, Şeyh Nizâmî-yi Gencevî, Cemâl-i Isfahânî, Kemâl-i Isfahânî, Enverî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Şeyh Sadî, Hâcû ve Hafız personality and their selected poems. One of Hossein Danesh important work with Riza Tevfik in the year 1340/1922, is *Rubâiyyât-i Omar Khayyam*. Besides his translations my work had taken place in prose translation

Keywords: Hossein Danesh, *Seramedan-e Sokhen*, *Book of Master*.

چکیده

نویسنده و روزنامه نگار ایرانی الاصل حسین دانش (پدرام) (۱۸۷۰ استانبول-۱۹۴۳ آنکارا) فرزند یکی از بازگانان متمکن می باشد که از اصفهان به استانبول مهاجرت کرده است. تحصیلات ابتدایی خود را در استانبول به پایان رسانده است، در دبستان ایرانیان ادامه تحصیل داده و مدرسه ملکیه انیستیتوی مدارس فرانسوی را به پایان رسانده است. در محضر بزرگان ادبی و سیاسی زمان خود همچون جمال الدین افغانی، میرزا آقاخان کرمانی و میرزا حبیب اصفهانی حضور داشته است. در روزنامه "اقدام" کار کرده و شعرهای ترکی خود را در مجله "ثروت فنون" به انتشار رسانده است. بدون اینکه ارتباط خود را با چهره هایی چون توفیق فکرت و جناب شهاب الدین قطع نماید به استادی فرزندان داماد محمود پاشا به نامهای صباح الدین و لطف الله ممارست نموده است. در سفرهایشان با آنها بوده سوئیس، ایتالیا، فرانسه، مصر و انگلستان را گشته فرصت آشنایی

و دیدار با شرق شناسان مشهور اروپایی را یافته است. در اداره دیوان عمومیه به ترجمه و مدیریت ترفیع یافته است. در مکتب سلطانی گالاتاسرای به عنوان استاد زبان فارسی تدریس کرده است. با علی اکبر دهخدا که در تبعید بوده است مجله سروش را منتشر نموده است. در دانشکده ادبیات مدرسه دارالفنون به عنوان معلم تاریخ ادبیات ایران منصوب شده است. در سال های اشغال استانبول به دلیل بعضی از حرفهایش در مورد ترکها مجبور به استعفا از دارالفنون شده است (سپتامبر ۱۹۹۲). به دلیل آشنایی به دو زبان شرقی (فارسی و عربی) و دو زبان غربی (فرانسه و انگلیسی) ترجمه های زیادی انجام داده است. دانش همیشه به ایرانی بودن خود افتخار کرده بیشتر کارهایش نیز در زمینه ادبیات و فرهنگ ایران و شناساندن چهارهای ایرانی و تهیه و تنظیم منابع برای آموزش فارسی بوده است.

اثر *سرآمدان سخن (اساتید سخن)* وی برای تدریس در دانشکده های الهیات و ادبیات دارالفنون ورشته ادبیات دارالمعلمین (مدرسه معلمین) در ۴۴۸ صفحه و در قطع جیبی حاضر شده است. در مقدمه (دیباچه) این اثر که در سالهای ۱۹۱۲/۱۳۲۷ در استانبول منتشر شده است ادبیات ایران در یک بخش نسبتا طولانی معرفی شده است. در اینجا به نظرات شرق شناسان اروپایی نیز جای داده شده است. در این اثر مشاهیری همچون: رودکی، منوچهری، ناصر خسرو، امر خیام، سنایی، خاقانی، مسعودی، سعد سلمان، شیخ نظامی گنجوی، جمال اصفهانی، کمال اصفهانی، انوری، مولانا جلال الدین رومی، سعدی، خاجو و حافظ شناسانده شده و بعضی از اشعار منتخبشان آورده شده است. یکی از کارهای مهم وی اثر *رباعیات خیام* است که در سال ۱۹۹۲/۱۳۴۰ با رضا توفیق آماده نموده است. در کنار ترجمه منثور دانش ترجمه منظوم بنده نیز جای گرفته است.

کلید واژه ها: حسین دانش، *سرآمدان سخن*، *اساتید سخن*.

DİBÂÇE

İran yüksek bir medeniyetin mehd-i tulû'u ve mezâr-ı ufûlûdür. İhtiyâcât-ı milliye ve zarûrât-ı mahalliyesinden doğup teessüs eden âdât ve itikadat ve münasebat havzasında yaşadığı müddetçe bir meşy-i müterakkî ve tabî ile neşv ü inbisat etmiş olan İran – mefâhir-

i mâziye-yi askeriye ve şu'ûn-i edebiyesi tarih-i umumî-yi cihana hutût-i pâyidar ile hâkkedilmiş olan İran- Rawlinson gibi müverrihîn-i mevsûkü'l-kelime bir zamanlar:

Persian Kings entrapped into a promise stood to it firmly; foreign powers had never to complain that treaties were departed from. The Persians thus from an honorable exception to the ordinary Asiatic character and for general truthfulness and a faithful performance of their engagements compare favorably with the Greeks and Romans.

Yani “İran padişahları bir şeyi taahhüt edecek olurlarsa o taahhütlerini tamamıyla ifa ederler. İran’ın muâhedata muhalif bir hareketle düvel-i ecnebiyeye bâdî-yi şikâyet olduğu hiçbir vakit görülmemiştir. İranlılar bu suretle Asya ahlak-ı âdiyesinin fevkinde bir istisna teşkil ederler. Umumen râstgûluk ve hüsn-i edâ-yı mevâid hususlarında İranîler –rüchan ve meziyet yine kendilerinde kalmak üzere- Yunanîler ve Romalıları ile kıyas olunabilirler” dedirtmiş olan İran, - Merzbanları usûl-i idare-yi hükûmeti Araplara talim etmiş ve müverrih Mesûdî’nin şهادetine nazaran kabail-i vahşiyenin hudûd-i Fursiyeye tecavüzlerine hâil olmak üzere asr-ı Nûşirvânîde Bahr-i Hazer’in bir tarafından bir tarafına çektiği sedd-i sedîd hicretten 332 sene sonraya kadar pâbercâ kalmış olan İran, -esasen vahdet-i ilah kaidesi üzerine mübtenî olup edvâr-ı cehl ü zulmette tenvîr-i vicdân ve tehzîb-i ahlâk-ı insan maddesinde ifa etmiş olduğu hidematı telmîhen Firdevsî’ye Husrev-i Perviz lisanından

Ki mâ râ zi dîn-i kohen neng nîst
Be gâtî bih ez dîn-i Hûşeng nîst
Heme râh dâdest u âyîn-i mihr
Nazar kerden enden şumâr-i sipihr
[Bizim eski dinimizden utancımız yok
Dünyada Hûşeng’in dininden iyisi yok
Göstermiş bütün yolu, Güneş ayinini
Gökyüzünün sayılarına göz gezdirmeyi]

dedirtecek kadar âlî nazariyat-ı itikadiye ile birkaç bin senelik necib ve vakur bir hayat-ı temeddün yaşamış olan İran, -yaktığı sırâc-ı medeniyeti daima fûrûzan tutarak kurûn-i mutavassıta akvâm-ı müslimesini şulesiyle müstenîr eden İran,- Istahrlarıyla, Bîsutûnlarıyla, Medayinleriyle her harabesinde ümran-ı kadimine birçok delâil ve şevâhid teşhir eden İran, - Roma imparatoru Valérien'i zincirbend-i esaret ederek pâymâl-i huyûl-i şevket eylediğini Şiraz'ın havâli-yi garbiyesinde fûtûhat-ı Şâpur'u musavver nukûş-i mahkûkede hâlâ enzâr-ı ibret-i cihanneverdâna arzeden İran, -server-i âlem, hazreti Seyyidü'l-arab ve'l-acem ve nebî-yi akdes ve ekremi "Velev kâne'l-ilmu muallakan bî's-sureyyâ letunâviluhu yedu ehli'l-furs" hitâb-ı müstetabıyla kendi hakkında sitâyîşfermâ edecek kabiliyetler ve istidadlar göstermiş olan İran, -kavm-i Araba numûne-yi imtisal olacak ve "ve in tetevellev yestebdil kavmen ğayrekum summe lâ yekûnu emsâlekum"¹ âyet-i münîfesinin mutazammın olduğu takdir ve teveccühe isbat-ı şâyestegî edecek gibi sıfât ve mezâyâ ile bir vakit muttasıf bulunmuş olan millet-i İran, -yine cenab-ı ekmel-i rûsûl ve hâdi-yi sübûlü zamanında şerefbahş-ı mehd-i vücûd olduğu için "Ene vultu fî zamâni meliki'l-âdil"² kelam-ı mefharetpeyâmıyla hakkında sitâyîşnisâr edecek mülûke bir zaman maskat-ı re's olan İran, - ictihâdât-ı metîne ve telifât-ı bergüzîdesiyle ümmet-i müslimeye Fahr-i Râzîler, Beyzâvîler, Ebû Ali Sînâlar, Nasîr-i Tûsîler, Zemahşerîler, Selmân-ı Fârisîler, İbn-i Mukaffalar kazandırmış olan İran, - müverrih Huart'a *Littérature Arabe* namındaki eserinde:

Au VIII-me Siècle, dans la littérature arabe l'influence persane est immense; elle pénètre tout; la poésie, la théologie, le droit, c'est que les Arabes n'écrivent plus, et que tout, l'administration, les charges de cour, la justice, appartiennent à des non-Arabes, et que la littérature est écrite par des non-Arabes.

Yani "Sekizinci karn-ı mîlâdîde edebiyat-ı Arabiye üzerine İran azim bir nüfuz icra ediyor. O nüfuz her şeye sirayet ediyor. Şiirde, ulûm-i dîniyede,

¹ Kur'ân, 47/38. "Eğer ondan yüz çevirecek olursanız, yerinize başka bir toplum getirir de onlar sizin gibi olmazlar."

² "Ben adil melik zamanında doğdum".

hukukta hep bu nüfuz mahsus. Çünkü Araplar artık yazmıyorlar. Her şey, idare, umûr ve menâsıb-ı devlet, mesâlih-i adliye Arap olmayanların elinde. Edebiyat da Arap olmayanlar tarafından yazılıyor." dedirtecek kadar ulûm-i arabiye üzerinde bir vakit icrâ-yı hükm ve tesir etmiş olan İran, Yunan istilası ve Arap istilası ve Moğol istilası ve Afgan istilası gibi birçok edvâr-ı fetret geçirdiği halde kuvve-yi milliyesini tamamıyla kaybetmeyerek mahkûmiyetten en sonra yine hakimiyete irtika ve tehacümât-ı mütevâliye-yi rûzgâra mukavemet etmiş olan İran acaba bundan sonra bir inkırâz-ı kat'îye namzed midir? İşte, bir sual ki cevabı cidden müşkül. Bir şeyin şimdiye kadar olmamış olması bundan sonra da hiç olmayacağını icab etmez. Edvâr-ı ûlâda İranîler düçar oldukları bunca istilalara rağmen fezail-i hulkiye ve mezâyâ-yı fitriyelerini halelden masûn bulundurmuşlar ve medeniyet-i kadîmelerinin döküntüsünden istifade sâikasıyla kendilerinden daha cahil bir takım akvâm-ı mücavire arasında temdîd-i hayat edebilmişlerdi.

Fakat bugün Asya'nın şerâit-i siyasiye ve ictimaiyesi büsbütün değişmiştir. Şimalde Ruslar ve cenubda İngilizler iki büyük kutb-i nüfuz ve iktidar vücuda getirmişler ve Asya'nın kıtaât-ı İslamiyesini o iki kutba bir daha sökölmez bağlarla rabtetmişlerdir. Bu nüfuz tedricen gayr-i mahsûs bir surette teessüs etmiş ve şimdi içinden çıkılmaz ve gayet mu'akkad bir şebeke, bir balık ağı haline gelmiştir. Bugün onu kırıp koparabilecek kuvvet, ancak kuvve-yi maddî ve sipâhîdir ki o da maalesef İran'da mefkud. Sasanîler zamanında nüfusu elli milyonu tecavüz eden İran bugün sekiz milyonluk bir memleket derekesine inmiş ve bu kadcılık nüfus bile temîn-i kût-i lâyemût için gece gündüz fakr ü ihtiyac ile pençeleşmekte bulunmuştur. Üç asra karib bir zamandan beri bütün faaliyet-i dimâğîyesini nevbet be nevbet Haydarî, Ni'metî, Şeyhî, Bâbî gibi mezâhib icad ve itfasına sarfederek mevcudiyet-i maneviyesini yıpratıyor ve "fenâfillah" tarîka-yı sûfiyesini bu suretle sû-i istimale kadar vardırıarak hurâfât içinde boğulup kalacak yerde cevdet-i fikriye ve ciyâdet-i zihniyesini ıslah-ı cinsiyet ve tehzîb-i haslete vakfetmiş olaydı ve cereyan-ı umumî-yi temeddünü takipten geri kalmayaydı ve bunları yapabilmek için silkinip bâr-ı zillet ve taassubunu tamamıyla omuzundan atabilirdi, İran elbette bugünkü hâl-i elemengîze giriftar olmaz ve iktihâm-ı

suûbat-ı hayata imkân bulacak kadar şimdi eser-i zindegî gösterirdi. Vâesefâ ki o eski enkâz-ı necâbet ve makzûfât-ı medeniyetten bir kitle ahlâk-ı fâside ve bir yığın tabâyî'-i şerîreden başka bir şey kalmamıştır. Zaman geçtikçe, ahlâf-ı İran eslâf-ı İran'ın yerini tutamamış ve müverrihîn ve üdebâ hasbelvazife beyan-ı hakikate ve teşvik-i fazilete sa'yedecek yerde müdâhene ve temelluk tarîkini ihtiyar ederek birçok selâtîn-i müstebidenin sefahetlerini ve vüzerâ ve hükâm-ı denâetpîşenin rezaletlerini ibarât-ı mutantana ile medhmetekten utanmayacak kadar alçalmışlar ve mübalağat-ı gunâgûn ve ekâzîb-i fezâhatnumûn ile onları bir kat daha irtikâb-ı şenâyie tergîb eylemişlerdir. Meâyib-i zâtiyelerinin kudret-i sehâr-ı kalemlerle zîver-i bend-i istihsân olduğunu gören o ekâbir de gittikçe tezyîd-i kibr ü nahvet ederek hakgûyân-ı ukalâya dünyada bir daha refah ve huzur yüzü göstermemişler ve erbab-ı akl u kiyâseti tenkîl ve mahvetmekle ahaliden hubb-i şeref ve kesb-i fazilet meziyetini tamamıyla nez' etmişlerdir. Artık kizb ve adâvet ve iftira ve bühtanla ünsiyet ede ede bunların kendine tabiat-ı sâniye edinen cemaat-ı Fursiye, istibdadın kâffe-yi şedâidiyle gereği gibi me'lûf olmuş ve birçok asırlar onun haricinde daha âzade ve daha âsude bir yaşayış müstahîl olmadığını düşünememiş ve böyle bir salahın mümkün olacağını düşünebilen ve nezd-i ahalide mesmû'ul-kelim olan kimseler de her nedense ona müddet-i medîde bunu düşündürmemişlerdir.

Ne men zi bî'amelî der cihân melûlem u bes

Melâlet-i ulemâ hem z ilm-i bî'amel est

[*Mefâilün Feilâtün Mefâilün Feilün*

Dünyada amelsizlikten bıkkın olan ben değilim

Alimler de amelsiz ilimden bıkkın!]

Asırlarca böyle bir hâb-ı gaflet ve ataletle gömüldükten ve kuvveyi zindegîsini hemen kamilen münazaât-ı bîsûd-i mezhebî ve dahilî ile telef ettikten ve yurduna göz diken komşuların tervîc-i makasidina müddet-i medîde bilmeyerek alet olduktan sonra, nihayet millet-i Furs şu son zamanlarda merhum Şeyh Cemaleddîn Esedâbâdî ve

Mirzâ Melkum Hân-ı İsfahânî gibi birkaç merd-i hakîm ve dûrendîşin ve bunlara âmâl-i siyâsîyelerinde peyrev olan diğer bazı ulûlazm zevatın teşvikât-ı mütemâdiyesi neticesi olarak bir inkılâb ihdas ederek şekl-i idâresini değiştirmişse de asırlardan beri alışmış olduğu ahlak ve hasâilden vehleten tecennüb ve tecerrüd etmesi ve birdenbire yeni bir tarz-ı maişetle me'lûf olması bittabi mümkün olamayacağından ve İran'ın eyyâm-ı cehâletinde Avrupa milletleri ihtirâât-ı ilmiye ve sanayide çokça ilerlemiş olduklarından bu müterakki ve rakib milletlerle cidâl-i hayat sahasında omuz omuza yürümek İranlılar için bugün cidden müşküldür. Bundan böyle pek müteyakkız bulunulmak şartıyla, bunun iki çaresi var gibi görünüyorsa da, o çarelere tevessül yolu da kapalıdır. Bu çarelerden biri ve en acili daha ziyade vakit kaybetmeksizin yollar, demiryolları, yeni mektepler, dârüsinâalar, dârütterbiyeler açarak İran'ı ve sekenesini merâkiz-i medeniyete mehmâemken maddeten ve manen takrib etmek, diğeri de muntazam ve oldukça külliyetli bir kuvve-yi dâfia-yı milliyeye istinad ederek meşreb-i fâsid-i kadimi bir mecrâ-yı salim ve cedide tahvil edebilmek için ahlak-ı umumiyeyi tedricen ve batnen ba'de batn ıslah ve tehzib eylemektir. Birinci çare nakde ve kudret-i iktisâdiyeye taalluk ettiği için ve bu da dahil-i memlekette mefkûd olup mutlaka haricden istikraz tarikiyle tedarik edilmek lazım geldiği için İran'ın bugünkü zayıf ve üftade halinde ancak istiklal-i millî bahasına elde edilebilir ki pek hatarnâktir. İkinci çarenin istihsali de vakte mütevakkıf olduğu için bunun tedarikine kifayet edecek kadar önde fırsat ve zaman yoktur.

İran'ın düştüğü derekât-ı zevâle idâre-yi siyâsîyesiyle birlikte edebiyatı da sürüklenmiştir. Bu edebiyat, İran'a edvâr-ı muhtelifede hükümler olan ümeranın nevbet be nevbet ittihaz ettikleri usul-i siyaset ve mütevaliyen zuhur eden hadisat-ı ictimâiye icabınca zaman zaman milli, ictimâî ve ahlakî, tasavvufî eşkâle girdikten sonra nihayet edebşikenâne ve rezîlane bir hezl ve temelluk girîvesinde saplanıp kalmış ve bir kere battığı o mezlekadan bir daha kurtulup çıkamamıştır. Devr-i inkırâzda yetişerek reddülacuz kabilinden bir harika göstermiş olan Hâtıf ile Şeybânî gibi bir iki şairi bittabi bu halin bir istisnası addetmelidir.

Kendi üdebâ ve ukalâ-yı hakâyknüvisin vazettikleri nazariyata ve tavsiye ettikleri usule eğer riayet etmiş olsaydı, İran çoktan kurtulur ve bugün aile-yi medeniyetin muhterem bir uzvu olurdu. Bu sözümde hiçbir mübalağa yoktur. Yalnız bir Sadî'nin yazmış olduğu *Bûstan*'ın yalnız bir bâbı tevsî olunarak ihtiyacât-ı zamâniye ile telif edilse, bir memleket için gerçekten bir kanun-i câmi'dir. *Siyasetnâme*, bazı âsâr-ı Senâî ve Nizâmî, *Ahlâk-ı Muhsinî* ve *Kelîle ve Dimne* gibi kitaplar da pek çok fevâid-i dünyeviyeyi mutazammındır. Efsûs ki bunları icra edecek ve dinleyecek ahlak ve istidad mevcut değildi.

لقد اسمعت لو ناديت حياً

ولكن لا حياة لمن تنادى³

[*Lekad esma'te lev nâdeyte hayyen*

Velâkin lâ hayâte limen tunâdî

Canlı bir kimseyi çağırmış olsaydın, sesini mutlaka dinletirdin.

Fakat çağırдыңın kimsede can yok ki!]

Çünkü İran'da ahlak-ı umumiyyeye tedricen mühlik bir fesad târî olmuştu. Hasta kendinin malul olduğuna hiçbir zaman inanmıyordu ki derdine çare ve deva arasın. Bu suretle akıbet-i ahvalin neye müncer olduğunu söylemeye hacet yok. Eminim ki İran'da yetişmiş olan Firdevsî, Hakânî, Hayyâm, Senâî, Nizâmî, Sadî gibi dahiler her hangi bir millet-i muazzamanın içinde zuhur etselerdi, o millet için ebediyen mûcib-i fahr ve istifade olurlar ve bu kubbe-yi lâciverdî altında sadece bir hoş seda bırakarak sönüp gitmezlerdi.

Osmanlı edebiyatının zaman-ı mazide Furs edebiyatına peyrev olduğu için geri kalmış olduğu hakkında bazı müntekidîn tarafından edilen iddia da doğru değildir. İran'da medîhanüvis ve mutabasbıs şairlerden başka takib ve imtisal olunacak şair mi yoktu?

Niçin Hayyâmların, Sadîlerin, Nâsır-ı Husrevlerin, Senâîlerin, Hakânîlerin, Mevlevîlerin ve Şeybânîlerin Osmanlı üdebası meya-

³ Amr b. Ma'dikerib b. Rebîa ez-Zubeydî (525-642)'ye aittir.

nında mümasillerini görmüyoruz? Bu saydığımız ediblerin âsârında dünya durdukça ölmek bilmeyen nice metin hikmetler, ne büyük felsefî hakikatler var! Niçin bunlar zemîn-i Rûm'da mahsuldar olmadı da kasideciler yerden kendi kendine sürüp biten mantarlar gibi çoğaldı? Bunların sebeplerini hep Osmanlı ahval-i ictimaiye ve vekâyi-i tarihiyesinde aramalıdır. Devlet-i Osmaniye'nin bidayet-i teşekkülünde bir Türk Edebiyatı daha hiç mevcut değilken İran'ın muhteşem bir tarih-i edebîsi vardı. Bunun komşu ve müslim ve henüz mübtedi bir kavim üzerine icrâ-yı nüfuz edeceği de aşikârdı ve etti. Nef'îler, Nâbîler, Fuzulîler ve daha birçok şuarâ-yı Osmaniye pek mükemmel Farisî manzumeler yazdılar. Sultan Selim Han-ı Evvel bir taraftan İran'ı kılıcına münkâd ederken diğer taraftan kendi en büyük bir İran edibi kadar güzel şiirler inşad etti. Lisan-ı Farisî çoktan teessüs etmiş ve pek çok işlenmişti. Edebî Türkçe ise henüz mevcut bile değildi. Binaenaleyh tekamülü ve temeddünü daha kadim olan bir milletin, henüz gîrûdâr ve hayata yeni doğan bir millet üzerinde icrâ-yı hükm ve tesir etmesi bir emr-i mütehattim ve zaruri idi. Şu kadar ki üdebâ-yı Fursun en ileri Türk şairleri tarafından numune ittihaz olunabilirdi ki işte bu yapılmadı. Edebiyât-ı Osmâniyede şimdi Garba doğru bir temayül var. Fakat bunun ne dereceye kadar zevk-i milli ve mahalliye tevafuk edebileceğini istikbal bize gösterecektir.

“Klasik” yani ders kitabı olmak üzere tertib ettiğimiz bu mecmua-da intihâb ettiğimiz on altı büyük İran şairinin tercüme-yi halleriyle eserlerinin en güzellerinden bir kısım-ı cüz'isinin zikriyle iktifa ettik. Bunları mütalaa edenler İran'ın hiçbir zaman mütefekkir ve dûrendiş erbâb-ı kalemden hâlî kalmamış olduğunu göreceklerdir. Bu tuhfe-yi nâçiz muallimler ile müteallimlerin nail-i rağbeti olursa, ilerde yine tarih-i veladet ve vefat sırasıyla aynı usulde müretteb ve müteah-hirîn-i üdebâyâ mahsus ikinci bir cildin tab' ve neşri mukarrerdir.

Bu ilk ciltte Avrupa müsteşrikîn-i güzîninden Garcin de Tassy, Barbier de Meynard, Darmesteter, Silvestre de Sacy, E. G. Browne gibi zevât-ı âliyenin tedkikatından pek çok istifadeler edilmiştir. Alelhusus, kadim ve muazzez dostum fâzıl-ı şehîr Profesör Browne'nin bu babdaki himemât-ı meşkûresi ve mesâi-yi mûşikâfânesi binlerce takdir ve tebcile sezâvardır.

Temhîd ettiğim bu mukaddimeyi bir neticeye rabtetmiş olmak için şunu da söyleyeyim ki İran'ın siyaset-i müstakbelesi her hangi bir şekle girerse girsün ve idaresi bundan sonra her hangi bir tarzda ifrağ olunursa olunsun, bir zaman mütefekkirleriyle, edibleriyle Şark'a bir devre-yi feyz ve inşirah açmış ve ulemasıyla, hükemasıyla bir vakit ümmet-i müslimeye pek mühim hizmetler ifa etmiş olan kişver-i Fars'ın sîne-yi fuzelâda bir ömr-i câvidânî ile yaşayacağına hiç şüphem yoktur.

بعد از وفات تربتِ مادر زمینِ مجو

در سینه های مردمِ دانا مزارِ ماست

Ba'd ez vefât torbet-i mâ der zemîn mecû

Der sînehâ-yi merdom-i dâna mezâr-ı mâst

[*Mef'ûlü Fâilâtü Mefâilü Fâilün*]

Öldükten sonra mezarımızı arama yerde

Bizim mezarımız bilgili insanların göğüslerinde]

LİSAN-I FARİSİNİN ENVÂ-I KADÎMESİ

Lisân-ı Farisînin kablelislâm mürûr eden edvâra ait olan cinsi envâ-ı müteaddideye münkasımdır ki bunlar ber vech-i zîr beyan olunur:

Nev'-i evvel

“Medik [Médique]” dedikleri lisandır ki bugün İran dediğimiz kıtanın garb cihetinde bulunmuş olan Medya'nın lisanıdır. Medya'nın merkez-i idaresi bugün Hemedan denilen belde-yi marufenin kâin olduğu yerde müesses Kabatana [Ecbatane] şehriydi.

Medik dediğimiz bu nevi Farişî hakkında bugün istidlal olunacak mevcut âsâr yoktur. Fakat müsteşrik Darmesteter'in ifadesine nazaran bu lisan *Avesta* kitab-ı mukaddesi lisanına müşabihtir. Diğer müsteşrik Oppert'in zu'munca Medik lisanı Farişî-yi kadîm ile Asurî lisanı beyninde mutavassıt ve müşterek bir lisandır. Bu beyanattan istinbat ettiğimize göre galiba Farişînin bu nevi Furs-i Kadîm dedikleri eski lisana pek yakın olduğu gibi Herodot gibi bazı muharrirlerin zıyâ'ından muhafaza ettikleri bir takım âsârâ bakılacak olursa, şimdiki Farişî lisanının bazı envâi da bu Medik nevi'nden münşebdir.⁴

Nev'-i sâni

"Avestik [Avestic]" dedikleri nevidir ki bazen nâbemahal olarak bu nevi'e "Zend" lisanı yahut "Kadim Baktriyan [Bactriane]" lisanı deniliyor.

Avesta denilen kitab-ı mukaddes-i Mecusî bu lisanda yazılmıştır. Fakat bu lisanda yazılan eser yalnız *Avesta*'dan ibarettir. *Avesta*'nın Gata [Gatha] denilen en eski aksamı kitab-ı mezkûrun aksâm-ı sâiresinden daha kadim bir lugatla vücuda gelmiş olduğunu gösterir. Bu Avestik lisanını yazmak için yine Pehlevîden münşeb ve ona nisbeten daha muntazam bir yazı istimal olunurdu. *Avesta*'nın Sasanîler zamanından daha ileriye ait zamanlara hiç taalluku yoktur. Bununla beraber müsteşrik Oppert Akbatana civarında Dârâ'nın âsârından bulunan Bîsutûn harabeleri üzerinde tesadüf ettiği "abastam" kelimesine "Avesta" nazarıyla bakarak devre-yi Sasâniyândan evvel bunun mevcut olduğuna hükmetmektedir.

"Avesta" kelimesi Pehlevî lisanına geçince "Avestak", Süryanî lisanına geçince "Ayastaga" ve Arapçaya naklolununca "Abestak" şekillerine giriyor. Müsteşrikînden Andréas'ın fikrinde bu kelime

⁴ Hüseyin Daniş o zamanki çalışmaların ışığı altında, belki de bir kısmına ulaşarak veya başka bir sebeple yanılığa düşmüştür. Medler Türk soylu bir ulustur. Aşağıdaki kaynakta Medler, bunların İran, Asur, Babil, Yunan, Roma gibi uygarlıklara etkisi incelenir. Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar, *Medler ve Türkler*, Akçağ Yayınları, İstanbul 2013.

Furs-i Kadîm lisanından “nusret” ve “muavenet” manasına olan “apas-ta” kelimesinden müştak olup manası “istinadgah olacak bir kitap, bir mesned” demektir.

Nev’-i sâlis

Zend lisanıdır. Bugün istimal olunan *Zend Avesta* terkihi ise pek nâbeca ve bîmanadır. *Avesta* Zerdüş mezhebine ait kitab-ı mukadde-sin metnidir. Zend ise bermutad kitab-ı mezkura rabt ve ilhak olunan ve Pehlevî lisanında yazılmış olan şerh ve tercümesidir. O halde Zend lisanı denilecek olursa, Pehlevî olacaktır. Fakat asıl *Avesta*’nın yazıldığı lisan anlatılmak istenilirse, o halde Zend kelimesini tama-mıyla hazf ve ıskat etmelidir.

Nev’-i râbî’

“Furs-i kadim” lisanıdır. Bu lisan asıl İran’ın yani Fars’ın öteden-beri istimal ettiği lisan olup Keyân sülale-yi hükümdarîsinin yani Dârâların, Dârâbların ve bilcümle mulûk-i Keyânî’nin kullandıkları lugattir. Bu lisanı bugün ancak âsâr-ı atîka-yı bâkiyede gördüğümüz mahkûk yazılarla tanıyoruz. Elde başka bir vesikamız yoktur.⁵

Nev’-i hâmis

“Pehlevî” lisanıdır. Pehlevî demek Part [Parthe] [fârisî] lisanı de-mektir. Çünkü eski Mitra ve Çetra kelimeleri bugün “mıhr” ve “çıhr” şekline münkalib oldukları gibi “partava” kelimesi ki eski Farisîde “Partiya” mukabilidir, de mürûr-i zamanla “parhav” ve daha sonra “palhav” ve en sonra “pahlav” şekillerini alıyor ki son şekli “pehlevî” dir. Eski Arap coğrafıyyûnu “fahlav” ismini İran-i vüstâ ve garbînin bir kısmına verirlerdi ki bu hıttâ da Isfahan, Rey, Hemedan, Niha-vend ve Azerbaycan’ın bir kısmı dahildi.

⁵ Keyânîler’in Türk soylu Kaylar yani Kayılar olduğu, eskiden Farsların Medlere “bey” anlamında “Key, kay” dedikleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar, *Bilinmeyen Bir Türk Ulusu Kayaniler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

İran-ı kadîmin bıraktığı âsâr, kavm-i Pehlevî hakkında bize o kadar az malumat vermekte ve hatta o kadar hiç vermemektedir ki vaktiyle Pehlevî lisanıyla mütekellim kavmin aslı İranî midir? Turanî midir? Henüz bilinmemiştir. İran menkulat ve rivayat-ı tarihiyesine bakılacak olursa bu kavim hakkında pek az vesaike tesadüf edilir. *Şahname*'sinde Firdevsî mülûkuttavâiften addettiği bu kavimden bahsederken ona ait ahval ve vukuata ancak bir sayfalık bir yer tahsis ediyor. Ve tezkâra gayr-i müstahak cahil ve vahşi bir kavim diye tasvir eyliyor.

Fakat Pehlevî lafzı Hindistan'da çoktan malumdu. Ve bu güne kadar İran'da eski kahramanlık edvârının vukuat ve sanihatına sername olmak üzere istimal olunduğu da vardır. Mesela "Pehlevânî zeban" derler ki "zebân-ı Pehlevî" demektir. Firdevsî'nin bu beytinde olduğu gibi:

گشاده زبان و جوانیت هست

سخن گفتن پهلوانیت هست

شو این نامه خسروی باز گوی

بدین جوی نزد مهان آبروی

[*Goşâde zebân u cevânît hest*

Sohen goften-i pehlevânît hest

Şov in nâme-yi hosrevî bâz gûy

Bedin cûy nezd-i mihân âbirûy

Dilin açık, üstelik gençliğin var

Pehlev dilinde konuşman var

Haydi, açıkla şu şahlar kitabını

Büyüklerin yanında ara yüzünü]

Şuarâ-yı devre-yi mutavassıta-yı İraniyeden bulunan Hafız-ı Şirazî edvâr-ı evveliye-yi İrân'ı bir nidâ-yı tahassürle yâd ettiği bir gazelinde şu suretle beyân-ı ihsâsât-ı teellüm ediyor:

بلبل ز شاخ سرو بگلبنگ پهلوی

می خواند دوش درس مقامات معنوی

[*Bulbul zi şâh-i serv be gulbang-i Pehlevî*

Mîhând dûş ders-i makâmât-i ma'nevî

Mef'ûlü Fâilâtü Mefâîlü Fâilün

Bülbül selvi dalından Pehlevî gülbangı ile

Manevi makamlar dersini okuyordu dün gece]

Pehlevî tabirâtı lisana tatbik olununca bu lisan Avrupa'da olduğu kadar İrân'da da gayr-i me'nus ve mechul bir hal kesbediyor ve vesâik-i bâkiyesi Sasâniyân âsârına münhasır kalıyor. Demek oluyor ki Firdevsî'nin *Şahname*'sinde zikrettiği hükümdarân ve kahramanânın yazdıkları lisan Pehlevî, Bishak'ın, Hafız'ın ve Sadî'nin "fehleviyat" ismiyle taklide özendikleri ve on dördüncü asrın müverrihîn ve coğrafıyyin-i muteberesinden Hamdullah Mustevfî-yi Kazvinî'nin İrân'ın birçok taraflarında konuşulduğunu ve yazıldığını beyan ettiği ve hususiyle garb-ı şimalî nevâhisinde münteşir olduğunu söylediği "zebân-ı Pehlevî" bugün hemen nesyen mensiyen tabirine mâsadak olacak derecede metruktür. Pehlevî denilince bugün bu kelime Furs-i kadîm denilen lisan-ı Farisînin bir diğer nev'-i müteahhiriyle adeta mezc ve tahlit edilmektedir. Fakat Pehlevî'nin sırf Sasâniyân devresine mahsus ve milad-ı Hazreti İsa'dan üç, dört asır mukaddem darb olunan meskûkatta mahkûk lisandan ibaret olduğu artık erbab-ı tedkikce müsellemdir.

Huzvariş [Huzwarish] yahut Zuvariş

Fârisînin bu nev'i yine kablelislâm müstamel olup müsteşrikinden Hum [Haum] nam zatın ictihadına göre “bozulmak ve eskimek” manasına olan “zuvârîden” (زواریدن.) masdarından müştak ve yine Darmesteter'in ifadesine göre “bozulmak ve değişmek” manasına gelen aynı masdardan me'hzurdur. Bazıları da bu kelimenin aslını Arabîye irca ederek “bozmak”, “inhiraf ettirmek”, “tahrif etmek” manalarına olan “tezvîr” masdarının mazisi olan “zevire” (زور) den münşeaab olduğunu söylerler. Herhalde “pâzend” ve “pârsî” lisanlarının hîn-i telaffuzunda başka bir şekle girmesinden ibaret olan bu şube-yi lisaniye bize ötekiler kadar mechûl olup âsârına hemen hiç tesadûf edilememektedir.

Pâzend ve Pârsî

“Zend” kelimesi Avesta nam kitab-ı mukaddesin Pehlevî lisanında şerhi demek olduğu gibi “pâzend” dahi Pehlevî lisanının daha kolay hurûf ve edevat ile ve Huzvârîş lisanındaki muadilleriyle tefsiri demektir. Şu kadar ki eski Fârisî rivayât ve âsârının ortadan külliyyen mefkud oluşundan dolayı Pâzend lisanının tayin-i mahiyetine muvaffakiyet elvermemiş ve olsa olsa şimdiki Fârisînin yani ba'delislâm mütedavil ve şâyi olan Fârisînin bir şekl-i atîki nazarıyla bakılmıştır. “Mînû-yi Hired” yani “rûh-i hikmet” gibi bazı kütüb-i kadîme vardır ki hem Pehlevî hem Pâzend yahut Pars yazı ve metniyle yazılmıştır. Fakat Pâzend lisanında yazılan mütûnun aslı hep Pehlevîye müntehi olur. Pehlevî ahalice anlaşıldığı müddetçe şerh ve tefsir edilmezdi. Fakat mürûr-i zamanla lisan ortadan kaybolup müdekkikleri ve aşınmaları gittikçe azaldığından tefsir ve izahı için sonradan bir takım şerhler yazılmaya lüzum görüldü.

ŞİMDİKİ FARİSÎ VE ŞUEBÂT-I MUHTELİFESİ

Şimdiki Fârisî dediğimiz zaman, din-i İslâmın İran'a intişarından sonra tedavül eden ve hurûf-i Arabiye ile yazılan Fârisî demek istiyoruz. Fârisîye başlıca üç sınıf-ı mühimme taksim edersek, biri eski Fa-

risî yani Hahamenîşî [Achaemenian] sülalesi zamanına ait Farisî ve mutavassıt Farisî yan Sâsâniyân devresinde müstamel Farisî, şimdiki Farisî yani ba'delislam kullanılan lisanı buluruz. Şimdiki Farisî dediğimiz vakit, bu tabiri tahminen bundan bin sene evvel mevcut olan lisana mesela Rûdekî gibi bir şairin âsârına da tatbik edebiliriz. Bu tefsir de câlib-i itirâz görülecek olursa, o vakit Farisînin bu nev'ine Farisî-yi İslâmî de diyebiliriz. Lisan-ı mezkûr târih-i İslâmın mühim bir devresi olan 13. asr-ı miladîye yani yedinci karn-ı hicrîye tesadüf eden Moğol istilasına kadar pek çok değişmemiş ve asıl ondan sonra tahavvüle uğramıştır. Yukarıda zikr ve tadâd ettiğimiz envâ-ı muhtelif-yi Fârisiyeden başka elyevm İran'ın birçok vilayât ve nevâhîsinde yalnız İran'a mahsus olarak daha birçok şuebât-ı lisâniye vardır. Avrupa müsteşrikleri şimdiye kadar bu hususta da ibraz-ı himem ederek epeyce mechûl noktaları bizlere keşfetmişler ise de bunda henüz meşkûk ve tenviri elzem pek çok karanlık cihetler kalmıştır. Mesela Mazenderan ve Gîlan vilayetlerinde ve Kâşân ve Isfahan cihetlerinde, Kürdistan'da, Yezd ve Kirman'da söylenen Farisîler yekdiğeriyle oldukça mütehaliftir. Bu gibi aksâm-ı mahsûsa-yı Fârisiyeden vilayât lisanlarında telif-i âsâr eden müellifler içinde Mazenderanî lisanıyla eser neşreden Emir Peşaverî ve Hemedan yahut Lorî lisanıyla yazan ve yazdığı eş'âr sırf dobeytî yani bir nevi kıtaattan ibaret olan Baba Tahir-i Üryan vardır.

Hususiyle Baba Tahir'in eş'ârı İran'ın birçok yerlerinde maruf olup herkesçe vird-i zeban edilmiştir. Âsârının bu kadar şüyû bulması başlıca efkârının sadeliğinden ve yazdığı Farisînin şimdiki lisana yakınlığından ve tarz-ı beyanındaki ahenk ve selasetten ileri gelmiştir. Eş'ârını daima hezec-i müseddes-i mahzuf vezin ve tertibi üzere yazar. Mesela kıtaat-ı âtiye cümle-yi âsârındandır.

چه خوش بی مهربونی از دو سر بی

که یکسر مهربونی درد سر بی

اگر مجنون دل شوریده داشت

دل لیلی از آن شوریده تر بی

Fârisî-yi mustalâh-ı hâzırâla tercümesi şudur:

چه خوش بودی اگر مهربانی از دو سر بودی
زیرا که مهربانی از یکسر دردِ سر بود
اگر مجنون دل شوریده داشت
دل لایلا از آن شوریده تر بود

Bu da Türkçe tercümesidir:

*Muhabbet iki baştan olaydı, ne iyi olurdu.
Çünkü yalnız bir taraftan olan muhabbet bir baş ağrısından ibarettir.
Eğer Mecnun'un kalbi alt üst ve perişan idiyse,
Leyla'nın kalbi mutlaka daha şûrîde ve müşevveş idi.*

[*Ne olurdu sevgi iki taraflı olsaydı!
Zira tek yanlı sevgi demektir baş ağrısı
Mecnun'un olsa da perişan bir kalbi
Ondan da beterdi ama Leyla'nın kalbi*]

Misâl-i diğere:

دل دارم که دائم کز و ویژه
مژه برهم زخم خیزاوه خیزه
دل عاشق مثالِ چوغِ تر بی
سری سوژه سری خیناوه ریژه

Şimdiki Farisîye tercümesi budur:

دلی دارم که دائم کج است و واج است
اگر مژه را برهم زخم خیزابه خیزد

دلِ عاشقِ مثالِ چوبِ تر بود
سرى سوزد سرى خونابه ريزد

Türkçeye tercümesidir:

*Bir gönlüm var ki daima eğri büğrü, kırık döküktür.
Kırpiklerimi birbirine tokundurur tokundurmaz dalgalar koparırım.
Aşığın kalbi yaş odun gibidir.
Bir ucu yanar, bir ucundan da kan fışkırır.*

[*Bir gönlüm var ki hep eğri büğrü
Koparır dalgayı kırpsam gözümü
Yaş oduna benzer aşığın gönlü
Yanarken bir ucu kanlı yaş döker öbürü*]